

ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ

1. ΓΕΝΙΚΑ

ΣΧΟΛΗ	ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗ ΑΝΩΤΑΤΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΚΡΗΤΗΣ		
ΤΜΗΜΑ	ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗ ΑΝΩΤΑΤΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΚΡΗΤΗΣ - ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΙΕΡΑΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ		
ΕΠΙΠΕΔΟ ΣΠΟΥΔΩΝ	Προπτυχιακό		
ΚΩΔΙΚΟΣ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ	ΙΕΡ814	ΕΞΑΜΗΝΟ ΣΠΟΥΔΩΝ	8
ΤΙΤΛΟΣ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ	ΕΘΝΑΡΧΟΥΣΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑ, ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΦΥΛΕΤΙΣΜΟΣ		
ΑΥΤΟΤΕΛΕΙΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ <i>σε περίπτωση που οι πιστωτικές μονάδες απονέμονται σε διακριτά μέρη του μαθήματος π.χ. Διαλέξεις, Εργαστηριακές Ασκήσεις κ.λπ. Αν οι πιστωτικές μονάδες απονέμονται ενιαία για το σύνολο του μαθήματος αναγράψτε τις εβδομαδιαίες ώρες διδασκαλίας και το σύνολο των πιστωτικών μονάδων</i>		ΕΒΔΟΜΑΔΙΑΙΕΣ ΩΡΕΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ	ΠΙΣΤΩΤΙΚΕΣ ΜΟΝΑΔΕΣ
Διαλέξεις		2	2
Προσθέστε σειρές αν χρειαστεί. Η οργάνωση διδασκαλίας και οι διδακτικές μέθοδοι που χρησιμοποιούνται περιγράφονται αναλυτικά στο 4.			
ΤΥΠΟΣ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ <i>Υποβάθρου, Γενικών Γνώσεων, Επιστημονικής Περιοχής, Ανάπτυξης Δεξιοτήτων</i>	ΕΛΕΥΘΕΡΗΣ ΕΠΙΛΟΓΗΣ, ΥΠΟΒΑΘΡΟΥ		
ΠΡΟΑΠΑΙΤΟΥΜΕΝΑ ΜΑΘΗΜΑΤΑ:	ΟΧΙ		
ΓΛΩΣΣΑ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ και ΕΞΕΤΑΣΕΩΝ:	Ελληνικά		
ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ ΠΡΟΣΦΕΡΕΤΑΙ ΣΕ ΦΟΙΤΗΤΕΣ ERASMUS	ΝΑΙ (Αγγλικά, Τουρκικά)		
ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΣΕΛΙΔΑ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ (URL)			

2. ΜΑΘΗΣΙΑΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Μαθησιακά Αποτελέσματα

Περιγράφονται τα μαθησιακά αποτελέσματα του μαθήματος οι συγκεκριμένες γνώσεις, δεξιότητες και ικανότητες καταλλήλου επιπέδου που θα αποκτήσουν οι φοιτητές μετά την επιτυχή ολοκλήρωση του μαθήματος.

Συμβουλευτείτε το Παράρτημα Α

- Περιγραφή του Επιπέδου των Μαθησιακών Αποτελεσμάτων για κάθε ένα κύκλο σπουδών σύμφωνα με Πλαίσιο Προσόντων του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης
- Περιγραφικοί Δείκτες Επιπέδων 6, 7 & 8 του Ευρωπαϊκού Πλαισίου Προσόντων Διά Βίου Μάθησης και Παράρτημα Β
- Περιληπτικός Οδηγός συγγραφής Μαθησιακών Αποτελεσμάτων

Το μάθημα «Εθναρχούσα Εκκλησία, Διαφωτισμός, Εθνοφυλετισμός» εξετάζει ενδελεχώς τις ιστορικές, ιδεολογικές και κοινωνικές διεργασίες που συντελέστηκαν στον Ελληνισμό από τον 18ο έως τις αρχές του 20ού αιώνα, εστιάζοντας στο τρίπτυχο: Εθναρχούσα Εκκλησία, Διαφωτισμός και Εθνοφυλετισμός. Αρχικά, αναλύεται το φαινόμενο του Διαφωτισμού ως κατεξοχήν πολιτικό φαινόμενο που εξέφρασε τη χειραφέτηση του ευρωπαϊκού πνεύματος από τη μεσαιωνική κοσμοθεωρία, βασισμένο στην Καρτεσιανή αμφιβολία, τον ορθό λόγο και την επιστημονική σκέψη. Εξετάζεται η μετακένωσή του στον ελληνικό χώρο, όπου ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός εμφανίζεται ως κίνημα παιδείας και πολιτικής αφύπνισης, με κύριους φορείς τους εμπόρους και τους Φαναριώτες. Οι τελευταίοι, έχοντας συνείδηση ηγεμόνων και λειτουργώντας ως ενδιάμεσοι μεταξύ Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και Δύσης, υιοθέτησαν αρχικά το ιδανικό του «διαφωτισμένου δεσποτισμού», εισάγοντας φιλελεύθερα στοιχεία στη νομοθεσία και προωθώντας την παιδεία. Ωστόσο, αναλύεται η σταδιακή μεταστροφή τους προς τη συντήρηση όταν τα κινήματα που οι ίδιοι εξέθρεψαν άρχισαν να απειλούν την κοινωνική τους κυριαρχία. Κεντρικό άξονα του μαθήματος αποτελεί η στάση της

Εθναρχούσας Εκκλησίας. Μελετάται η περίοδος του «θρησκευτικού ουμανισμού», όπου η Εκκλησία αρχικά δεν αντιμετώπιζε αρνητικά τον Διαφωτισμό. Ωστόσο, μετά τη Γαλλική Επανάσταση (1789), παρατηρείται η στροφή της Εκκλησίας προς τον Αντιδιαφωτισμό. Το Πατριαρχείο, ευρισκόμενο σε σύμπλευση με την Οθωμανική Πύλη και υιοθετώντας την αρχή της πολιτικής νομιμοφροσύνης, καταδικάζει τις νέες ιδέες (όπως φαίνεται στην «Πατρική Διδασκαλία») θεωρώντας τες απειλή για την παραδοσιακή τάξη και την ορθόδοξη κοσμοθεωρία. Αναδεικνύεται η σύγκρουση μεταξύ της θεοκρατικής οικουμενικότητας της Ορθοδοξίας και του εθνικισμού, καθώς η Εκκλησία αδυνατούσε να αποδεχθεί την ταύτιση του «Γένους» με το έθνος-κράτος και όχι με το θρησκευτικό μιλέτ (millet). Εξετάζεται επίσης η δημιουργία του Ελλαδικού Αυτοκεφάλου (1833) ως πράξη υποταγής της Εκκλησίας στο κράτος και ως ρήξη με το Πατριαρχείο, γεγονός που μετέτρεψε την Εκκλησία σε διοικητικό όργανο του εθνικού κράτους κατά τα προτεσταντικά πρότυπα. Τέλος, το μάθημα εμβαθύνει στην ανάδυση του Εθνοφυλετισμού και του εθνικισμού στα Βαλκάνια. Αναλύεται η μετάβαση από την οικουμενική κοινότητα της βαλκανικής ορθοδοξίας στα εθνικά κράτη και η χρήση της θρησκείας ως πολιτικού εργαλείου. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στο Βουλγαρικό Σχίσμα (1870) και στη Σύνοδο του 1872 στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, η οποία καταδίκασε τον Εθνοφυλετισμό (δηλαδή τη συγκρότηση εκκλησίας με βάση φυλετικά-εθνικά και όχι εδαφικά/δογματικά κριτήρια) ως αίρεση. Παρουσιάζεται η αντίφαση του Πατριαρχείου, το οποίο, ενώ καταδίκασε τον φυλετισμό για να διασώσει την οικουμενικότητά του, αναγκάστηκε σταδιακά να ταυτιστεί με την πολιτική του ελληνικού κράτους και να υιοθετήσει έναν ρόλο εθνικού κέντρου για τον Ελληνισμό, προκειμένου να αντιμετωπίσει τον σλαβικό κίνδυνο και να νομιμοποιήσει την εξουσία του.

Γενικές Ικανότητες

Λαμβάνοντας υπόψη τις γενικές ικανότητες που πρέπει να έχει αποκτήσει ο πτυχιούχος (όπως αυτές αναγράφονται στο Παράρτημα Διπλώματος και παρατίθενται ακολούθως) σε ποια / ποιες από αυτές αποσκοπεί το μάθημα:

Αναζήτηση, ανάλυση και σύνθεση δεδομένων και πληροφοριών, με τη χρήση και των απαραίτητων τεχνολογιών
 Προσαρμογή σε νέες καταστάσεις
 Λήψη αποφάσεων
 Αυτόνομη εργασία
 Ομαδική εργασία
 Εργασία σε διεθνές περιβάλλον
 Εργασία σε διεπιστημονικό περιβάλλον
 Παράγωγή νέων ερευνητικών ιδεών

Σχεδιασμός και διαχείριση έργων
 Σεβασμός στη διαφορετικότητα και στην πολυπολιτισμικότητα
 Σεβασμός στο φυσικό περιβάλλον
 Επίδειξη κοινωνικής, επαγγελματικής και ηθικής υπευθυνότητας και ευαισθησίας σε θέματα φύλου
 Άσκηση κριτικής και αυτοκριτικής
 Προαγωγή της ελεύθερης, δημιουργικής και επαγωγικής σκέψης

- Αναζήτηση, ανάλυση και σύνθεση δεδομένων και πληροφοριών
- Εργασία σε διεπιστημονικό περιβάλλον
- Εργασία σε διεθνές περιβάλλον
- Ομαδική και αυτόνομη εργασία
- Σεβασμός στη διαφορετικότητα και στην πολυπολιτισμικότητα
- Άσκηση κριτικής και αυτοκριτικής
- Προαγωγή της ελεύθερης, δημιουργικής και επαγωγικής σκέψης

3. ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ

Στόχος του μαθήματος είναι να κατανοήσουν οι φοιτητές σε βάθος τη σύνθετη διαδικασία μετάβασης από την παραδοσιακή, θρησκευτικά προσδιορισμένη κοινωνία των millet στη νεωτερική κοινωνία των εθνών-κρατών. Μέσω της ανάλυσης των πηγών, οι φοιτητές θα είναι σε θέση να αντιληφθούν πώς ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός, εισάγοντας τις αρχές του ορθού λόγου και της πολιτικής ελευθερίας, αμφισβήτησε την παραδοσιακή αυθεντία της Εκκλησίας και προκάλεσε την αντίδραση του Αντιδιαφωτισμού. Θα εξοικειωθούν με τον διττό ρόλο των Φαναριωτών, οι οποίοι λειτούργησαν τόσο ως φορείς εκσυγχρονισμού όσο και ως θεματοφύλακες της οθωμανικής νομιμότητας. Επιπλέον, οι φοιτητές θα κατανοήσουν τη δομική αντινομία μεταξύ της οικουμενικής Ορθοδοξίας και του

κοσμικού εθνικισμού, όπως αυτή εκφράστηκε με την ανακήρυξη του Αυτοκεφάλου της Εκκλησίας της Ελλάδος και την εργαλειοποίηση της θρησκείας για εθνικούς σκοπούς. Ένα κρίσιμο μαθησιακό αποτέλεσμα είναι η ικανότητα των φοιτητών να αναλύουν το φαινόμενο του Εθνοφυλετισμού. Θα πρέπει να μπορούν να εξηγήσουν τους λόγους για τους οποίους η Σύνοδος του 1872 καταδίκασε τον φυλετισμό ως αίρεση, αντιλαμβανόμενοι ότι η κίνηση αυτή ήταν μια απεγνωσμένη προσπάθεια του Πατριαρχείου να διασώσει την υπερεθνική του δικαιοδοσία απέναντι στους αναδυόμενους βαλκανικούς εθνικισμούς. Παράλληλα, θα διακρίνουν πώς η θρησκευτική ταυτότητα μετατράπηκε σταδιακά σε εθνική, με το Πατριαρχείο να εγκλωβίζεται τελικά στην ανάγκη να ταυτίσει τον οικουμενισμό του με το ελληνικό Γένος για να επιβιώσει πολιτικά εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τέλος, θα είναι σε θέση να αξιολογούν τον ρόλο της ιστορίας, της γλώσσας και της λαογραφίας ως μηχανισμών για τη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας και την τεκμηρίωση της ιστορικής συνέχειας του έθνους, όπως αυτός διαμορφώθηκε υπό την επίδραση του ρομαντισμού και της Μεγάλης Ιδέας.

4. ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΜΑΘΗΣΙΑΚΕΣ ΜΕΘΟΔΟΙ - ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ

<p>ΤΡΟΠΟΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ <i>Πρόσωπο με πρόσωπο, Εξ αποστάσεως εκπαίδευση κ.λπ.</i></p>	<p>Πρόσωπο με πρόσωπο</p>													
<p>ΧΡΗΣΗ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΩΝ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΩΝ <i>Χρήση Τ.Π.Ε. στη Διδασκαλία, στην Εργαστηριακή Εκπαίδευση, στην Επικοινωνία με τους φοιτητές</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> • Χρήση Τ.Π.Ε. στη διδασκαλία (χρήση Η/Υ, βιντεοπρόβολέα, πλατφόρμα e-class). • Χρήση Τ.Π.Ε. στην επικοινωνία με τους φοιτητές • Χρήση Τ.Π.Ε. στην αξιολόγηση των φοιτητών 													
<p>ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ <i>Περιγράφονται αναλυτικά ο τρόπος και μέθοδοι διδασκαλίας. Διαλέξεις, Σεμινάρια, Εργαστηριακή Άσκηση, Άσκηση Πεδίου, Μελέτη & ανάλυση βιβλιογραφίας, Φροντιστήριο, Πρακτική (Τοποθέτηση), Κλινική Άσκηση, Καλλιτεχνικό Εργαστήριο, Διαδραστική διδασκαλία, Εκπαιδευτικές επισκέψεις, Εκπόνηση μελέτης (project), Συγγραφή εργασίας / εργασιών, Καλλιτεχνική δημιουργία, κ.λπ.</i></p> <p><i>Αναγράφονται οι ώρες μελέτης του φοιτητή για κάθε μαθησιακή δραστηριότητα καθώς και οι ώρες μη καθοδηγούμενης μελέτης ώστε ο συνολικός φόρτος εργασίας σε επίπεδο εξαμήνου να αντιστοιχεί στα standards του ECTS</i></p>	<table border="1"> <thead> <tr> <th>Δραστηριότητα</th> <th>Φόρτος Εργασίας Εξαμήνου</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>Διαλέξεις</td> <td>20</td> </tr> <tr> <td>Συγγραφή εργασιών</td> <td>10</td> </tr> <tr> <td>Αυτοτελής μελέτη</td> <td>18</td> </tr> <tr> <td>Εξετάσεις</td> <td>2</td> </tr> <tr> <td>Σύνολο Μαθήματος (25 ώρες φόρτου εργασίας ανά πιστωτική μονάδα)</td> <td>50</td> </tr> </tbody> </table>	Δραστηριότητα	Φόρτος Εργασίας Εξαμήνου	Διαλέξεις	20	Συγγραφή εργασιών	10	Αυτοτελής μελέτη	18	Εξετάσεις	2	Σύνολο Μαθήματος (25 ώρες φόρτου εργασίας ανά πιστωτική μονάδα)	50	
Δραστηριότητα	Φόρτος Εργασίας Εξαμήνου													
Διαλέξεις	20													
Συγγραφή εργασιών	10													
Αυτοτελής μελέτη	18													
Εξετάσεις	2													
Σύνολο Μαθήματος (25 ώρες φόρτου εργασίας ανά πιστωτική μονάδα)	50													
<p>ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΦΟΙΤΗΤΩΝ <i>Περιγραφή της διαδικασίας αξιολόγησης</i></p> <p><i>Γλώσσα Αξιολόγησης, Μέθοδοι αξιολόγησης, Διαμορφωτική ή Συμπερασματική, Δοκιμασία Πολλαπλής Επιλογής, Ερωτήσεις Σύντομης Απάντησης, Ερωτήσεις Ανάπτυξης Δοκιμών, Επίλυση Προβλημάτων, Γραπτή Εργασία, Έκθεση / Αναφορά, Προφορική Εξέταση, Δημόσια Παρουσίαση, Εργαστηριακή Εργασία, Κλινική Εξέταση Ασθενούς, Καλλιτεχνική Ερμηνεία, Άλλη / Άλλες</i></p> <p><i>Αναφέρονται ρητά προσδιορισμένα κριτήρια αξιολόγησης και εάν και που είναι προσβάσιμα από τους φοιτητές.</i></p>	<p>Συμπερασματική. Γραπτή Εξέταση με Ερωτήσεις Εκτεταμένης Απάντησης 100%</p>													

5. ΣΥΝΙΣΤΩΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Αγγελόπουλος Αθανάσιος, *Ο Κόσμος της Ορθοδοξίας στα Βαλκάνια σήμερα*, τ. Β', Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1995.
- Αγγελόπουλος Αθανάσιος, «Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η Εκκλησία της Ελλάδος κατά την φαναριώτικη περίοδο 1599-1999», *Φανάρι-400 χρόνια*, έκδ. Οικουμενικού Πατριαρχείου, 2001, 283-304.
- Αγγέλου Άλκης, *Των Φώτων: Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Ερμής, Αθήνα 1988.
- Αργυροπούλου Ρωξάνη, *Νεοελληνικός ηθικός και πολιτικός στοχασμός: Από τον Διαφωτισμό στον Ρομαντισμό*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2003.
- Βαλαής Διονύσιος, *Πτυχές από την πνευματική κίνηση στον υπόδουλο και τον παροικιακό Ελληνισμό κατά την περίοδο του 18^{ου}-19^{ου} αιώνα*, Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2005.
- Βραννούσης Λέανδρος, *Ρήγας Βελεστινλής, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων*, Αθήνα 1957.
- Γιανναράς Χρήστος, *Ορθοδοξία και Δύση στη νεώτερη Ελλάδα*, Δόμος, Αθήνα 1992.
- Γιανναράς Χρήστος, «Θρησκεία και Ελληνικότητα», Τσαούσης Δημήτριος Γ. (επιμ.) *Ελληνισμός-Ελληνικότητα*, Ελληνική Κοινωνία, Αθήνα 31998, 243-248.
- Γιανναράς Χρήστος, «Ο εθνοφυλετικός πειρασμός», εφ. *Καθημερινή*, 24 Μαρτίου 2001.
- Clogg Richard, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδος, 1770-2000*, Κάτοπτρο, Αθήνα 22003.
- Δετοράκης Θεοχάρης, *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο 1990.
- Δημαράς Κωνσταντίνος, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, [Νεοελληνικά Μελετήματα 2], Ερμής, Αθήνα 82002.
- Δημαράς Κωνσταντίνος, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Ερμής, Αθήνα 2004.
- *Εθνική ταυτότητα και Εθνικισμός στην νεώτερη Ελλάδα*, Μορφωτικών Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2003.
- *Εκκλησία και Πολιτισμός (Πρακτικά Ε' Συνεδρίου Θεολογικών Σχολών Αθηνών και Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 20-22 Ιουνίου 2008)*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2010.
- Ευγενίδου Δ., Τριανταφυλλόπουλος Δ., Γλύκατζη-Αρβελέρ Ε., Koder J., Πιτσάκης Κ., Dagron G., Μαρκόπουλος Αθ., Mango C., Παπαμαστοράκης Τ., Magdalino P., Morrisson C., Hannick Chr., Παπασταύρου Ε., *Το Βυζάντιο ως οικουμένη*, Αθήνα 2005.
- Ζηζιούλας Ιωάννης (Μητροπολίτης Περγάμου), *Ελληνισμός και Χριστιανισμός: η συνάντηση των δύο κόσμων*, Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 2003.
- Ζηζιούλας Ιωάννης (Μητροπολίτης Περγάμου), «Γένος και Οικουμένη στη συνείδηση του Οικουμενικού Πατριαρχείου», *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η Οικονομία του Γένους*, έκδ. Αδελφότητας Οφφικιάλων του Οικουμενικού Πατριαρχείου «Παναγία η Παμμακάριστος», Αθήνα 2007, 393-404.
- Hobsbawm Eric, *Η Εποχή των Επαναστάσεων 1789-1848*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1990.
- Κιτρομηλίδης Πασχάλης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ: Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1985.
- Κιτρομηλίδης Πασχάλης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1996.
- Κιτρομηλίδης Πασχάλης, «Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο», Τσαούσης Δημήτριος Γ. (επιμ.), *Ελληνισμός-Ελληνικότητα*, [Ελληνική Κοινωνία 1], Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 31998, 157-164.
- Κιτρομηλίδης Πασχάλης, «Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και το πρόβλημα του Εθνικού κέντρου», *Φανάρι-400 χρόνια*, έκδ. Οικουμενικού Πατριαρχείου, 2001, 261-282.
- Κιτρομηλίδης Πασχάλης (επιμ.), *Μικρασιατική καταστροφή και ελληνική κοινωνία*, Τα Νέα/Alter-Ego MME A. E., Αθήνα 2019.
- Μειμάρης Θεόδωρος (Τριτεύων των Πατριαρχικών Διακόνων, νυν Μητροπολίτης Σελευκείας), *Τα κάθ' εαυτόν Νικάνδρου Ζαννουβίου και η εποχή του (1828-1888)*, Αντ. Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2012.
- Μεταλληνός Γεώργιος, «"Η κατά την Ανατολήν Δύσις", ο "μετακενωτικός" ρόλος των Δυτικών Μισσιοναρίων στο Ελληνικό Κράτος», *Σύναξη* 8 (Φθινόπωρο 1983), 23-55.
- Μεταλληνός Γεώργιος, «Επακριβώσεις στην ιδεολογική ταυτότητα του Θ. Φαρμακίδη», *Απόστολος Βαρνάβας* (επίσημο περιοδικό της Εκκλησίας της Κύπρου), περ. Γ', τ. ΜΘ', Ιανουάριος 1988, 13-22.
- Μεταλληνός Γεώργιος, «Το Οικουμενικό Πατριαρχείο ως εθναρχικό κέντρο (Milletbaşı)», *Φανάρι-400 χρόνια*, έκδ. Οικουμενικού Πατριαρχείου, 2001, 211-239.
- Νανάκης Ανδρέας (Μητροπολίτης Αρκαλοχωρίου), *Εκκλησία Εθναρχούσα και Εθνική*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 22007.

- Νανάκης Ανδρέας (Μητροπολίτης Αρκαλοχωρίου), *Η Εκκλησία και ο Ελευθέριος Βενιζέλος*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2008.
- *Ορθοδοξία - Ελληνισμός, πορεία στην Τρίτη χιλιετία*, τ. Β', έκδ. Ιεράς Μονής Κουτλουμουσίου, Άγιον Όρος 1996.
- Σκοπετέα Έλλη, *Το «πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα: όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988.
- Ταμπάκη Άννα, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός και το ευρωπαϊκό δράμα*, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα 1993.
- Τσαούσης Δημήτριος Γ. (επιμ.), *Ελληνισμός-Ελληνικότητα*, [Ελληνική Κοινωνία 1], Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα ³1998.
- *Φανάρι-400 χρόνια*, έκδ. Οικουμενικού Πατριαρχείου, 2001.
- Χατζόπουλος Κωνσταντίνος, *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της Οθωμανικής Κυριαρχίας (1453-1821)*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991.

Ξενόγλωσση

- Gay Peter, *The Enlightenment: An Interpretation*, Knopf, New York 1966.
- Israel Jonathan, *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750*, Oxford University Press, Oxford 2001.
- Outram Dorinda, *The Enlightenment*, Cambridge University Press, Cambridge 1995.
- Runciman Steven, *The Great Church in Captivity*, Cambridge University Press 1968.
- Smith Anthony, *Theories of Nationalism*, London 1971.